

Communitarisme als Derde Weg?¹

DR. A. KLINK

Vorig jaar leverde Amitai Etzioni een bijdrage aan de discussie over 'De Derde Weg'. Die - overigens oude - term is drie jaar geleden opnieuw gemunt door de socioloog Anthony Giddens in zijn gelijknamige boek *The Third Way* (1998). Verschillende sociaal-democratische partijen die hun ideologische veren net hadden afgeschud, herkenden in dat boek een nieuw programma. Echter, ondanks grote prestigieuze bijeenkomsten met Kok, Blair, Schröder en Clinton bleef het resultaat van die heroriëntatie nogal mager. Daarom is Etzioni gevraagd door Demos, de denktank van Blairs *Labour-Party*, om nader te concretiseren hoe zo'n Derde Weg politiek handen en voeten gegeven zou kunnen worden. Het boekje *The Third Way to a good Society* is het resultaat. Ab Klink spreekt het en kan een sterk *dejà vu*-gevoel niet onderdrukken.

In het voorwoord op *The Third Way to a Good Society* formuleert Tom Bentley, directeur van Demos, enige scherpe conclusies rond het debat over de zogenaamde Derde Weg. Tot dusver is dat debat mislukt, zo stelt hij. Er is nog geen politieke filosofie ontstaan die de politiek en de beleidspraktijk daadwerkelijk en concreet bijstaat en bij wijze van spreken met raad en daad weet te assisteren. Dat is tamelijk ironisch, gegeven de wereldwijde energie die in het project wordt gestoken en het *commitment* dat er op veel fronten is. Bentley geeft er de verontschuldiging meteen bij. De taak is complex, ook al omdat het maatschappelijk leven zo ingewikkeld geworden is met zijn rijk geschakeerde interdependenties tussen politiek, economie, technologie etc. Daar komt bij dat de politiek aan inflatie onderhevig is. Zij wordt gedomineerd door de instant-media, door eenzijdige nadruk op persoonlijke kenmerken van politici en door pragmatisme. In zo'n klimaat is er weinig belangstelling voor een lange-termijn politiek-ethische benadering van het publieke leven. Er is een onoverzichtelijke overdaad aan beleid waar de burger zich een weg door moet banen. Geassisteerd door de media doet die burger dat door te letten op de persoonlijkheid van de politicus, op snelle beleidsresultaten etc..

Juist de sociaal-democratische regering van het Verenigd Koninkrijk is op dit punt kennelijk kwetsbaar en mikpunt van kritiek. Blair en de zijnen hebben het debat gestimuleerd, maar zouden in hun beleid vooral pragmatisch zijn. Incrementeel zoeken zij naar 'wat werkt', met voorbijzien van een coherent referentiekader. De Derde Weg lijkt in de praktijk vooral op: 'wat we deze week aan het

DR. A. KLINK

doen zijn', aldus Bentley.

De conclusie van deze inleider is dan ook dat een politieke benadering die een overtuigend alternatief wil bieden voor enerzijds het nieuwe liberalisme en anderzijds het klassieke socialisme tweeërlei nodig heeft:

- een coherente visie op mens, maatschappij en politiek;
- een daarop afgestemde innovatieve praktische politiek.

Woord en daad moeten hand in hand gaan en in die samenhang onderscheidend zijn. Dat is inderdaad een hele opgave.

Tegen deze achtergrond is Etzioni's pamflet '*a major step forward*', aldus de directeur van Demos. Kern van Etzioni's betoog is dat een goede samenleving rust op een gezonde balans tussen markt, staat en gemeenschap. Die ethische imperatief moet in allerlei maatschappelijke sferen worden uitgewerkt. In de analyse legt Etzioni veel nadruk op juist die gemeenschappen. Daar zit immers het onderscheidende van de Derde Weg. Die gemeenschappen zijn onmisbaar, omdat zij mensen een doel in het leven geven. Zij verschaffen mensen een identiteit. Zij verschaffen collectieve oplossingen waar markt en staat wel tekort moeten schieten. De vraag hoe maatschappelijke doelen bereikt kunnen worden met in de gemeenschap gewortelde instellingen is de sleutelvraag in de moderne tijd.

Bentley stelt dat Etzioni vervolgens doorstoot tot de hoofdpogaven van de Derde Weg en dan in het bijzonder tot de vraag hoe ongelijkheid bestreden kan worden: een vraag die politici zijns inziens momenteel vooral uit de weg gaan. Met Etzioni vindt hij dat de laatste bolwerken van 'elitisme' en discriminatie moeten worden opgeruimd en dienen te worden ingeruild voor een economische gelijkheid voor wat betreft elementaire bestaansvoorwaarden en levenskansen. Het belangrijkste wat Etzioni voorstelt, is volgens deze inleider wel het pleidooi voor een allen omspannende morele dialoog over de inrichting van de samenleving. Een gedeelde morele overtuiging is immers van wezenlijke betekenis voor de 'goede samenleving'. Dit debat zou zich moeten toespitsen op de relatie tussen consumptie en welzijn: hier ligt de fundamentele uitdaging voor een progressieve politiek, zo besluit Bentley zijn introductie.

Ik denk echter dat Bentley met deze slotconclusie in dubbel opzicht de plank mislaat. In de eerste plaats omdat Etzioni niet het bestrijden van ongelijkheid als *hoofdpogave* van de Derde Weg ziet, maar de herpositionering en versterking van gemeenschappen in de driehoek staat, markt en gemeenschap. In de tweede plaats omdat de belangrijkste uitdaging van die Derde Weg eerder ligt in het overtuigend *operationeel* maken van deze benadering dan in brede morele dialoog. Die blijft – hoe noodzakelijk ook – al snel te abstract als zij niet kan refere-

ren aan concrete politieke issues en dito oplossingsrichtingen. Vanuit dit referentiekader zal ik hieronder eerst enige kritische kanttekeningen bij de analyse en voorstellen van Etzioni plaatsen (paragraaf 2-4). Vervolgens zal ik in politiek-filosofische zin aangeven waarom naar mijn beleven de insteek van Etzioni inderdaad van wezenlijk belang is voor de toekomst van een goede samenleving (paragraaf 5).

2 Sociale structuur en cultuur

Over wederkerigheid en gemeenschappen...

Etzioni begint zijn vertoog met de mededeling dat hij niet zomaar een burgerlijke samenleving wil, maar een *goede* samenleving. In een goede samenleving worden mensen behandeld als doelen in zichzelf en niet als middelen, als hele personen en niet als fragmenten. Als leden van een gemeenschap; emotioneel en affectief verbonden en niet enkel als werknemer, handelaar, consument of als medeburger. Het gaat Etzioni – in termen van Martin Buber – om ‘ik-gij’ relaties, om wederkerigheid. Bij het bedrijven van muziek, bij kunst en cultuur, bij studie omwille van haar intrinsieke betekenis etc. is er sprake van het domein van de intrinsieke waarden. We zijn dan in de sfeer van de belangeloze inzet.

Verhandelen we daarentegen kunst, muziek etc. dan zitten we in de sfeer van de middelen, van de instrumentaliteit. Daar is volgens Etzioni niets mis mee, zolang er maar geen sprake is van sfeervermenging, van verdringing en van een utilitaristische annexatie. Wederkerigheid mag niet aan de markt worden prijsgegeven.

Voor wederkerigheid is meer nodig dan een sociologische vrije ruimte. Er is ook bezieling voor nodig

De waarden en relaties die daarbij in het geding zijn, zijn sociaal geïncorporeerd en geïnstitutionaliseerd in gemeenschappen. Men vindt deze niet in de sfeer van de staat of van de markt. Gemeenschappen bieden de sociologische bases voor erkenning, voor volledig mens-zijn. Staat en vooral de markt komen daar niet aan toe, maar staan overigens niet per se haaks op de versterking van wederkerigheid. De overheid kan partner zijn in een goede samenleving. De markt kan de economische motor daarvan zijn. Maar doel blijft het volledig mens-zijn zoals dat zijn belichaming krijgt in gemeenschappen. Het komt er dan ook op aan om de juiste balans in de driehoeksverhouding te vinden: dat is het parool van de *Third Way* en van de *neue Mitte*. Een way of life die volgens Etzioni zijn oorsprong vindt in het joods-christelijke denken, in ‘het juiste midden’ van de grote Griekse denkers en in de concepties van harmonie en verantwoordelijkheid zoals die in islam en jodendom naar voren komen.

...die gevrijwaard moeten blijven van de markt...

Met veel van het bovenstaande kan worden ingestemd, maar een zekere onbe-

paaldheid kan er ook niet aan worden ontzegd. Ik-gij relaties, belangeloze inzet en wederkerigheid zijn volgens Etzioni de kwaliteiten van gemeenschappen. Als institutionele dragers van die kwaliteiten noemt Etzioni bijna in één adem familiebetrekkingen, geloofsgemeenschappen, vrijwilligers-organisaties, maatschappen van artsen en uiteindelijk vrijwel alle instituties die niet tot staat of markt gerekend kunnen worden. Het is een vrij gebruikelijk onderscheid. In christendemocratische lectuur is zij al decennia op eenzelfde manier en met soortgelijke conclusies en beleidsaanbevelingen terug te vinden. Het onderscheid kent parallellen met Webers doel- en waardenrationaliteit. Het is ook terug te vinden bij Habermas met zijn indeling in de instrumentele en communicatieve rede. Etzioni lijkt die instrumentele rede te vereenzelvigen met de markt. De communicatieve rede, die wederzijdse erkenning tot voorwaarde heeft, hoort meer bij de gemeenschappen.

De markt krijgt daarmee een soort status van maatschappelijke randvoorwaarde: er moet geld verdiend worden om al het moois van gemeenschappen in financiële zin mogelijk te maken. Maar die markt zelf lijkt vooral en zelfs op zijn best neutraal met het winstprincipe als sturend mechanisme: een mechanisme waarvan andere sectoren gevrijwaard moeten blijven. Duidelijk komt dat tot uitdrukking in één van de weinige passages die Etzioni cursief weergeeft: *'Third Way societies should be much clearer about the areas into which market forces must be prevented from intruding. This is essential if the proper balance between the instrumental realm and that of ends is to be achieved and sustained.'*

...om hun maatschappelijke meerwaarde te behouden...

Op zichzelf ben ik geneigd hier vergaand met Etzioni in te stemmen. Christendemocraten pleiten al jaar en dag voor *gespreide* verantwoordelijkheid. Zij geven daarmee aan dat maatschappelijke sectoren elk hun eigensoortige motief kennen. Affectie en genegenheid zijn kenmerkend voor het gezin. Zij ontbreken in andere instituties natuurlijk niet, maar zijn daar wel minder dominant. Het recht is leidend voor de overheid. Winstmotieven zijn kenmerkend voor ondernemingen. Zo zijn er meer voorbeelden te geven. Van belang is dat sfeervermenging tot problemen leidt. Rendementsmotieven mogen niet beslissend zijn voor de vraag in welke mate, volgorde of tempo een patiënt behandeld wordt. Scholen moeten zich niet beperken tot beroepsgerichte vakken, zich niet alleen richten op *high potentials* etc. De informatievoorziening en het type amusement via de media moeten niet bepaald worden door de omvang van reclame-inkomsten etc..

...terwijl de sociale dimensie toch maar deel van het verhaal is.

En toch, die tegenstelling tussen markt en gemeenschap bevredigt me niet helemaal. *Ten eerste* is de afwezigheid van winstmotieven maar het halve verhaal. Niet

op winst gerichte zorginstellingen garanderen nog geen 'ik-gij relatie', nog geen oprechte betrokkenheid van personeel bij patiënten. Op (financieel) zelfstandige scholen kan de aandacht voor kwetsbare kinderen schromelijk tekortschieten. Voor wederkerigheid is dan ook meer nodig dan een *sociologische* vrije ruimte. Er is ook *bezieling* voor nodig: specifieke *culturele* randvoorwaarden van zingeving. Een goede maatschappelijke balans tussen staat, markt en gemeenschappen is mooi, maar bouwt als zodanig nog niets op. Wijsheid, trouw, zelfbeheersing, affectie, geduld en tolerantie zijn er niet per se mee gegeven. Etzioni beseft dat ook wel: reden waarom hij naar de bronnen van de joods-christelijke cultuur verwijst, naar de oude Grieken etc. Maar het is wel goed om nog eens te onderlijnen dat we kunnen sleutelen aan de maatschappelijke orde zoveel als we willen: zonder de dieptelagen van moraal en vooral zingeving erbij te betrekken, zal dat gesleutel geen 'ik-gij' relaties en geen wederkerigheid opleveren. Of het gebouw van de sociale structuur daadwerkelijk wederkerigheid oplevert, hangt in essentie af van zijn cultuurdragers.

Dat brengt me bij de *tweede* relativerende opmerking rond de sociologie van Etzioni. Gemeenschappen zijn louter als sociaal gegeven nog niet per se waardevol. Zo kunnen zij bepaald verstikkend zijn voor de leden en bijvoorbeeld met een gepantserde moraal elke uithoek van het leven inmettelen. Zij kunnen ook een grote interne solidariteit en opofferingsgezindheid opleveren, maar anderszijds buitengewoon ondermijnend zijn voor de samenleving in bredere zin. *Hooligans* kunnen onderling de grootste mate van onbaatzuchtigheid aan de dag leggen, om even later volledig door het lint te gaan als het partijtje voetbal niet helemaal naar wens verloopt. Natuurlijk beseft Etzioni dat ook wel. Niet voor niets vindt hij dat gemeenschappen de individuele autonomie van mensen moeten respecteren. Maar die clause krijgt in zijn hele betoog toch niet meer status dan die van een kanttekening,² terwijl zij naar mijn beleven fundamenteel is. Fundamenteel omdat zij opnieuw verwijst naar de dimensie van de cultuur. Gemeenschappen die hechte banden weten te combineren met respect voor de persoonlijke autonomie en persoonlijke vrijheid, hebben (zie boven) een specifieke culturele voedingsbodem. Een voedingsbodem die in de Westerse wereld vooral is geïnspireerd door de Griekse en joods-christelijke notie dat ethiek en godsdienst het moeten hebben van een innerlijke overtuiging. Ethiek is meer dan regelvolgend gedrag. Verbondenheid met gemeenschappen en de waarden die er heersen, vragen om verbondenheid uit vrije wil en keuze. Die verinnerlijking is het centrale thema in het werk van Charles Taylor in zijn befaamde *Sources of the Self* (1989).

Tegen deze achtergrond wordt in de *derde plaats* ook duidelijk dat de markt geen waardenvrije sfeer in de samenleving is. Het gaat hier niet om een institutie

Deze Derde Weg heeft uitzonderlijk veel weg van de opvattingen en visies zoals christen-democraten die vanaf de jaren '80 hebben ontwikkeld

wier enige normatieve taak het is haar gulzigheid te begrenzen en zich niet oneigenlijk op te dringen aan een politieke partij, een privé-kliniek of een hogeschool. Cultuur en moraal raken wel degelijk ook het hart van het ondernemen: een goede ondernemer let op het milieu, sjoemelt niet met uiterste houdbaarheidsdata, voert een goed personeelsbeleid, investeert niet alleen in jongeren, is voorkomend naar zijn klanten, let erop dat zijn kleding niet gemaakt wordt door tienjarige verschoppelingen aan de andere kant van de globe etc. Kortom, het debat over het maatschappelijk verantwoord ondernemen toont de waarde-bepaaldheid van de markt aan en ... wijst opnieuw naar de betekenis van de cultuur, van bronnen van zingeving etc. waaruit ook een ondernemer, een bedrijfs-leiding put.

3 Gemeenschappen en verzorgingsstaat

Een 'pro-community' politiek...

Etzioni is erop uit om gemeenschappen een belangrijker plaats in de samenleving te geven. In de loop van zijn betoog wijst hij een politiek die dat wil realiseren op mogelijkheden die zich aftekenen. Stimuleer vrijwilligerswerk, zorg voor schaalverkleining, voor *restorative justice* programma's om jonge criminelen weer te integreren, kies voor preventie via buurtbewaking, informeer buurten als er iemand komt wonen die kinderen stelselmatig misbruikte maar zorg er ook voor dat betrokkene niet wordt gestigmatiseerd, versterk het gezin, zorg voor waarde-overdracht in scholen en bescherm *not for profit*-instellingen tegen commercialisering. Deze en andere voorbeelden geeft Etzioni onder het motto dat het versterken van gemeenschappen geen poging moet zijn om de verzorgingsstaat te ontmantelen maar juist om deze te versterken. Gemeenschapsvorming levert een bijdrage aan het voortbestaan van de verzorgingsstaat.

In Nederland is de afgelopen jaren, op de momenten dat het echt spannend werd, stelselmatig de keuze voor de klassieke verzorgingsstaat gemaakt. De Derde Weg is ontweken

Ook hier kan ik weer in grote lijnen instemmen met Etzioni's analyse en aanbevelingen. Opnieuw moet ook worden gezegd dat dit alles wel een zekere *dejà vu* oplevert. De betogen lijken als twee druppels water op wat hier te lande in de jaren '80 is verwoord door Zijderveld en Adriaansens over moraliteit en vrijwilligerswerk (Zijderveld & Adriaansens 1982). Ondanks harde woorden over haar, zijn er zelfs parallellen met de politiek zoals die Margaret Thatcher voor ogen stond (Thatcher 1993: m.n. hoofdstuk 20). Zonder terughoudendheid kan in elk geval gesteld worden dat deze Derde Weg wel uitzonderlijk veel weg heeft van de opvattingen en visies zoals christen-democraten die vanaf de jaren '80 hebben ontwikkeld. Wie zou het er bovendien anno 2001 niet mee eens zijn? Of het nu GroenLinks, de PvdA, het CDA of de VVD is: er is geen partij die niet de waarde van gemeenschappen, van eigen organisaties en van waarde-overdracht onderstreept. En toch ... zijn politieke afwegingen weer net iets minder gemakkelijk

dan Etzioni het doet voorkomen.

...die tot nu toe uitloopt op een dwingende keuze voor de verzorgingsstaat.

Neem zijn stelling dat het versterken van gemeenschappen hand in hand kan gaan met en zelfs een bijdrage is aan het instandhouden van de verzorgingsstaat. Is dat nu echt zo vanzelfsprekend? Neem bijvoorbeeld zijn warm pleidooi om vrijwilligerswerk te stimuleren en het gezin en de opvoeding te ondersteunen. Dat klinkt mooi, maar ondertussen wordt ons land, tezamen met de overige landen van de Europese Unie, geconfronteerd met ingrijpende demografische veranderingen. De vergrijzing gaat zich aandienen. De kosten voor AOW en voor gezondheidszorg zullen zeker toenemen. Premies en belastingen moeten worden opgebracht om de verzorgingsstaat op peil te houden. Het is één van de redenen waarom het motto 'werk, werk, werk' zo'n status heeft gekregen in de landelijke politiek. Draagvlak-verbreding heet dat in het Haagse jargon: als meer mensen werken, komt er meer geld in de schatkist en in de sociale fondsen. Premies hoeven dan niet omhoog, zodat loonmatiging kan worden volgehouden. Daarbij komt dat in de modellen van het CPB de vergroting van het arbeidsaanbod goed scoort. Partijen die prijs stellen op het goedkeurende stempel van het CPB tijdens campagnes en verkiezingen kunnen er daarom bijna niet onderuit om zwaar te investeren in een arbeidsparticipatie bevorderend beleid. Keuzen moeten dan worden gemaakt! De keuze voor gemeenschappen, voor verzorgende ouders, voor het stimuleren van vrijwilligerswerk etc. is dan ineens minder vanzelfsprekend. Sterker nog: die keuze is dan geen versterking van de klassieke verzorgende staat, maar lijkt er haaks op te staan. Die keuze wordt dan ook niet vaak gemaakt. De informele zorg moet wijken voor de betaalde zorg, voor de formele baan. Dat kan er kennelijk toe leiden dat alleen die ouders een kindkorting krijgen in de fiscaliteit die beiden betaald werk verrichten. Dat kan er kennelijk ook toe leiden dat een sociaal-democratische partij er niet voor kiest om gezinnen met jonge kinderen financieel extra te ondersteunen, ook al wijzen armoedecijfers keihard uit dat zij ver onder de armoedestreep zitten. Dat kan ertoe leiden dat een kabinet formeel de koppeling van uitkeringen met regelingslonen instandhoudt, maar via de achterdeur van de fiscus alleen betaald werkenden een fikse belastingkorting geeft. Dit alles illustreert dat mooie woorden niet voldoende zijn: in de dagelijkse politieke werkelijkheid betekent het bevorderen van gemeenschappen dat er keuzen moeten worden gemaakt. Scherp gesteld is het de keuze tussen de klassieke verzorgingsstaat of de verzorgingsmaatschappij van de gemeenschappen. Feitelijk gaat het om het herijken van een balans. In Nederland is de afgelopen jaren, op de momenten dat het echt spannend werd, stelselmatig de keuze voor de klassieke verzorgingsstaat gemaakt. De Derde Weg is ontweken.

De overheid heeft maar beperkt zicht op interdependencies en de uitkomsten van menselijke interacties en kan dus ook nauwelijks coherent sturen

4 De samenleving teruggeven aan burgers

De andere partners: staat en markt...

Heel aardig in Etzioni's essay vond ik de beschouwingen over de manier waarop de markt, maar vooral de staat de gemeenschappen zou kunnen versterken. Etzioni stelt daar dat de overheid het bezit van het geweldsmonopolie niet moet relativeren, moet zorgen voor een activerend sociaal beleid (preventief en niet hospitaliserend) en ervoor moet zorgen dat de markt de leefsfieren van het gezin, de school en lokale gemeenschappen (denk aan plattelandsgemeenten!) niet overwoekert. Zij moet bijdragen aan de *employability* van ook die mensen waarbij investeren in scholing op het eerste gezicht niet zo renderend is (bijvoorbeeld omdat hun arbeidsproductiviteit niet zoveel zal toenemen). Zij moet zorgen voor sociale dienstverlening door private instellingen die op hun beurt weer het liefst bekostigd worden via vraagfinanciering. Sociaal ondernemerschap moet een impuls krijgen en kapitaal moet niet anders belast worden dan arbeid (let wel: het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA heeft de afgelopen jaren ongeveer als enige gepleit voor een vermogenswinstbelasting, waarvan het tarief synchroon loopt met de belasting op arbeid. Zo ook – let wel – de CDU in Duitsland).

...en de consequente keuze voor vraagsturing met behoud en versterking van solidariteit.

Opnieuw moet ik constateren dat het hier te lande de voorstellen en rapporten van de christen-democratie zijn die het meest in de pas lopen met de Derde Weg zoals gepercipieerd door Etzioni. Voorstellen over de inrichting van de gezondheidszorg zijn gedaan die erop neer-komen dat mensen weer greep krijgen op het aanbod van de zorgvoorzieningen. Niet de overheid bepaalt meer de omvang van het zorgaanbod, maar de mensen zelf. Dat schept ruimte voor nieuwe initiatieven, voor kleinschaligheid, voor pluriformiteit: zonder verlies aan solidariteit, omdat de overheid ervoor zorgt dat niemand meer dan een vast percentage van zijn besteedbaar inkomen aan premie betaalt. Solidariteit krijgt vorm aan de vraagkant, via de verzekerde en niet meer via het gerantsoeneerde aanbod. De christen-democratie heeft voorstellen ontwikkeld om de kinderopvangkosten te verdisconteren in een inkomens-afhankelijke vermindering van belastingen. Iets soortgelijks geldt voor de huur van woningen. De implicaties van de voorstellen zijn enorm: met behoud en zelfs versterking van de solidariteit vindt een systematische kanteling van verhoudingen plaats; van een sterk regisserende overheid naar een overheidsoptreden dat de samenleving teruggeeft aan burgers; praktische politiek en een coherente visie gaan inderdaad hand in hand. Het verdient stellig aanbeveling om te verkennen of de media (de publieke omroepen) en de medefinancierings-organisaties (ontwikkelingssamenwerking) niet op een vergelijkbare manier bekostigd zouden kunnen worden: via afdrachten van men-

sen zelf (een vast bedrag bijvoorbeeld van het belastbaar inkomen dat men naar keuze kan toekennen aan een omroep of gewoon naar de schatkist kan laten vloeien). Waarom moet het geld voor deze *merit goods* versleuteld worden over deze instellingen *via de overheid*? Die vraag is op zijn minst een verkenning waard.

5 De kern van het betoog

In de inleiding heb ik al aangegeven dat de kern van Etzioni's betoog mijns inziens is gelegen in zijn pleidooi voor het versterken van gemeenschappen in de samenleving, om op die manier de geleefde moraal in de samenleving een impuls te geven. Daarin wijkt Etzioni af van het liberalisme. Etzioni verwijst de bestemming van mensen niet door naar de privé-sfeer, maar spreekt zich duidelijk uit: een samenleving die *goed* is, gaat uit van wederkerigheid, van mensen die elkaar niet als middel zien, maar als doel in zichzelf. Voor het liberalisme schuilt de redelijkheid van de samenleving in een specifieke organisatie. Een systeem van rivaliteit van belangen die elkaar wederzijds beperken en in onderlinge concurrentie uitdagen tot het maximaliseren van de productiviteit en van vruchtbare innovatieve initiatieven. Dat alles zorgt voor een goede uitkomst van het samen leven. De mensen zijn dan weliswaar in de regel niet goed en gericht op het eigen belang, maar door de aard van de maatschappelijke betrekkingen komt er iets goeds naar voren. Safranski citeert in dat verband (kritisch) de *Federalist Papers*, het historische document met commentaar en discussie betreffende de Amerikaanse grondwet: 'Deze politiek om het gebrek aan betere motieven door tegengestelde en met elkaar rivaliserende belangen te verhelpen, zou men door het hele systeem van menselijke aangelegenheden heen, zowel in de privé- als in de publieke sfeer, kunnen nastreven' (Safranski 1998: 151). Uit de tweedracht van de competitie (en machtscheiding in de politieke sfeer) komt vanzelf eendracht op. Die opvatting is uiteraard van meet af aan omstreden geweest en bestreden door onder meer sociaal-democraten. Zij vreesden dat de markt zijn eigen imperfecties zou oproepen. De blinde krachten lopen niet spontaan op een maatschappelijk gesublimeerde harmonie uit. De perverse effecten en interdependenties in de samenleving zijn daarvoor te groot. Tegenvoeters van het liberalisme hebben om die reden vaak gewezen op de noodzaak van een overkoepelende en sturende overheid. Gezamenlijk richting geven aan het samenleven kan via de essentiële lijnen van de overheid, zo dacht bijvoorbeeld Karl Mannheim (1940: 239 e.v.). *Normatieve* consensus in de staatsgemeenschap was volgens hem absoluut noodzakelijk om sturing te geven aan de samenhang van maatschappelijke gebeurtenissen. Ongereguleerde interacties tussen mensen, tussen organisaties en tussen systemen vragen om beheersing langs lijnen van de politieke democratie. Zoals bekend is dat de klassieke inzet van de soci-

aal-democratie; we leveren de gemeenschap niet uit aan anonieme processen en structuren. De lessen van de afgelopen decennia hebben aangetoond dat deze ambitie te omvangrijk was. De overheid heeft maar beperkt zicht op interdependenties en de uitkomsten van menselijke interacties en kan dus ook nauwelijks coherent sturen.

Etzioni kiest in zijn kritiek op het liberalisme een andere route. De fixatie op rivaliserende belangen zorgt ervoor dat mensen geen thuis meer hebben in de samenleving. In de woorden van Simone Weil (1950): zij raken ontworteld, verliezen waardigheid en raken gedemoraliseerd. Etzioni wijst op de uitkomsten: anomie, stress, inbreuken op de gezondheid van mensen, een gebrekkige morele ontwikkeling etc. Hij zoekt het herstel niet in eerste aanleg bij een rehabilitatie van de politiek (zoals Blokland 2001), maar bij een rehabilitatie van de gemeenschap.

Met inachtneming van bovenstaande kanttekeningen en aanvullingen ben ik dezelfde mening toegedaan. In de driehoek markt, staat en gemeenschap is het de laatste pool die om rehabilitatie en versterking vraagt. Het succes daarvan zal meer afhangen van de concrete politieke uitwerking en het lef om consequente keuzen te maken dan van een abstracte morele dialoog. Is het een teken aan de wand dat de sociaal-democratische inleider van Etzioni's publicatie precies op dat punt een andere inschatting maakt?

Ab Klink is directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Noten

1. Dit artikel zal opgenomen worden in een themanummer van het tijdschrift *Sociale Wetenschappen* dat geheel gewijd zal zijn aan Etzioni's derde weg. Dat zal in de loop van november verschijnen.
2. De kanttekening is juridisch van aard: de mensenrechten moeten gerespecteerd worden. Zij refereert ook stellig aan een moreel imperatief: dwang vanuit gemeenschappen strookt niet met het behandelen van mensen als doelen in zichzelf; de morele bronnen van die notie en hun ontwikkelingsgeschiedenis worden echter als gegeven beschouwd.

Literatuur

- Adriaansens, H.P.M. & A.C. Zijderveld 1981. *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat*, Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Bentley, T. 2000. 'Forward', in: A. Etzioni, *The Third Way to a Good Society*, London: Demos.
- Blokland, H. 2001. *De modernisering en haar gevolgen: Weber, Mannheim en*

Schumpeter, Amsterdam: Boom.

- Etzioni, A. 2000. *The Third Way to a Good Society*, London: Demos.
- Mannheim, K. 1940. *Man and society in an Age of Reconstructing*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Safranski, R. 1998. *Het kwaad, het drama en de vrijheid*, Amsterdam: Atlas.
- Taylor, Ch. 1989. *Sources of the Self: The Making of Modern Identity*, Cambridge: Harvard University Press.
- Thatcher, M. 1993. *Mijn jaren in Downing Street 10*, Amsterdam: Balans.
- Weil, S. 1950. *L'enracinement: Prélude à déclaration des devoirs envers l'être humain*, Parijs: Gallimard.